

УДК 343.982.4

З.С. Меленевська, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник, професор кафедри
криміналістичних експертиз Навчально-наукового
інституту підготовки фахівців для експертно-криміналістичних
підрозділів Національної академії внутрішніх справ

Н.Г. Шпакович, заступник начальника відділу
Державного науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України

СУДОВЕ ПОЧЕРКОЗНАВСТВО: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

На підставі аналізу теоретичних розробок та узагальнення експертної практики надано характеристику сучасного стану судового почеркознавства, окреслено проблемні питання застосування експертних методик і запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: судове почеркознавство, експертна практика, експертне дослідження.

На основании анализа теоретических разработок и обобщения экспертной практики дана характеристика современного состояния почерковедения, определены проблемные вопросы применения экспертных методик и предложены пути их решения.

By performing the analysis of theory and casework the paper defines modern problems of forensic examination of handwriting and suggests solutions to these problems.

Багаторічний шлях розвитку судового почеркознавства — це процес наукового дослідження закономірностей письма та почерку на базі різних галузей науки й удосконалення методики судово-почеркознавчої експертизи.

Судове почеркознавство пройшло кілька етапів розвитку, а саме:

- накопичення знань і досвіду;
- становлення теоретичних засад;
- розгортання теоретичних та експериментальних досліджень, математизація знань;
- формування теорії судово-почеркознавчої ідентифікації.

Нині судове почеркознавство є високорозвиненою предметною галуззю теорії судової експертизи і галуззю криміналістики. Йому притаманний подальший активний розвиток теоретичних засад судового почеркознавства та експериментальних розробок, узагальнень експертної практики, вдосконалення існуючих методів і створення нових та більш ефективних методів експертного дослідження почерку.

Розвиток теоретичних засад судового почеркознавства у сучасний період ознаменувався:

– розробкою основних положень вчення про процес експертного дослідження як складової предмета судового почеркознавства (комплексні методики вирішення судово-почеркознавчих завдань, теоретичні проблеми оцінки ознак тощо) [1];

– створенням понятійного апарату у сфері теорії та практики судово-почеркознавчої експертизи (словники основних термінів);

– формулюванням основ математичного моделювання і засад автоматизації у сфері судово-почеркознавчої експертизи (теорія і практика математичного моделювання, експертні програми, системи) [2];

– розробкою основних положень теорії і методики судово-почеркознавчої діагностики [3].

Експериментальні дослідження у судовому почеркознавстві спрямовані на:

– оптимізацію та удосконалення існуючої методики ідентифікаційного дослідження почерку;

– подальшу розробку окремих методик експертного дослідження різних видів почеркових об'єктів (наприклад, методичних рекомендацій щодо дослідження підписів від імені осіб похилого і старечого віку) [4];

– подальшу розробку кількісних методів дослідження почерку, заснованих на ймовірнісному моделюванні (насамперед при дослідженні малооб'ємних почеркових об'єктів: підписів, коротких записів, «друкованого» почерку);

– використання інструментальних засобів і електронно-обчислювальної техніки з метою об'єктивізації, розширення можливостей та автоматизації експертних досліджень (наприклад, дослідження натискних характеристик за допомогою визначення яскравості та кольору штрихів).

Однак процес розвитку почеркознавства не можна вважати завершеним.

Аналіз теоретичних розробок та узагальнення експертної практики дозволяють виокремити основні напрями подальшого розвитку судового почеркознавства у сучасний період.

Перший напрям стосується дослідження структури вирішення ідентифікаційних завдань з метою оптимізації методики експертизи, а також дослідження закономірностей процесу вирішення експертних завдань. Якщо раніше наукові розробки були спрямовані безпосередньо на об'єкт, тобто на почерк, і методи експертного дослідження базувалися на знаннях почеркових закономірностей, то нині увагу криміналістів привертає «внутрішній», суб'єктивний бік експертної діяльності. Об'єктом дослідження стає власне діяльність експертів. Такі дослідження допомагають оптимізувати роботу експерта-почеркознавця, яку багато років вважали найменш формалізованою, більш залежною від досвіду експерта, його професійних знань, тобто вона мала суто суб'єктивний характер [5].

Вивчення процесу експертного дослідження, розкриття його закономірностей, об'єктивізація суб'єктивних методів дослідження дозволять зробити професійний досвід надбанням усіх експертів-почеркознавців і на цій основі вдосконалювати методику експертизи [6].

Нині на підставі проведених досліджень розкрито суть судово-почеркознавчого дослідження як процесу вирішення професійного завдання, що належить до класу розумових, розроблено ефективну методику поетапного навчання експерта-почеркознавця за спеціальністю «Дослідження почерку та підписів».

Безумовно, у найближчому майбутньому не вдасться перетворити у повний

алгоритм вирішення експертних завдань (хоча більшість з них є типізованими). За межами об'єктивізації залишаються інтуїція, уява, особистий професійний досвід та інші суб'єктивні чинники, які не піддаються формалізації.

Можливий шлях актуалізації таких прихованих експертних знань — це використання методів експертних (спеціалізованих) оцінок, суттю яких є узагальнення думок групи кваліфікованих спеціалістів з певної проблеми, кожний з яких висловлює свої судження, і використання результатів узагальнення для прийняття оптимального рішення.

Досвід використання експертних оцінок у судово-почеркознавчій експертизі вже є. Зокрема, йдеться про вирішення складних завдань у випадках дефіциту вихідної почеркової інформації, різноманіття незвичайних умов виконання рукопису, схожості почерків тощо.

Другий важливий напрям розвитку судового почеркознавства пов'язаний з інтенсивним проникненням у дослідження почерку математичних методів, тобто з математизацією науки.

Експериментальні розробки почеркових закономірностей і математичного моделювання для вирішення експертних завдань нині набувають нових рис. Із проникненням у судове почеркознавство математизації знань експеримент дедалі тісніше поєднується з моделюванням. Основну увагу в цих розробках приділено малооб'ємним почерковим об'єктам, які виконані у звичайних і незвичайних умовах. Так, на цей час вже є окремі розробки, зокрема стосовно дослідження підписів, виконаних у незвичайних умовах (під час алкогольного сп'яніння) [7]. Проте з огляду на наявність обмеженої інформації у малооб'ємних почеркових об'єктах методика їх дослідження потребує подальшого удосконалення, зокрема щодо його оптимізації шляхом більш широкого застосування так званих інтегративних і взаємозалежних ознак почерку, за допомогою яких можна отримати більше ідентифікаційної інформації під час дослідження цих складних об'єктів.

Отже, впровадження математичних методів для вирішення почеркознавчих завдань допомагає об'єктивізувати процес експертного дослідження.

Проте застосування математичних методів нині не призводить до повної об'єктивізації процесу експертного дослідження, досягти якої під час вирішення почеркових завдань можна лише за умов формалізації ознак почерку та доступності їх для використання у математичному апараті. Доки ознаки почерку визначатимуть на суб'єктивному рівні, процес експертного дослідження матиме суб'єктивний характер. Вирішення цього питання можливе лише шляхом удосконалення існуючої системи ознак почерку, яка хоча і є доволі чіткою та обґрунтованою, проте у такому вигляді не піддається формалізації.

Третій напрям розвитку — це формування теоретичних і методичних засад судово-почеркознавчої діагностики.

Діагностичні дослідження у судовому почеркознавстві на цей час виокремлено у самостійний напрям: розроблено основні положення судово-почеркознавчої діагностики, визначено їх зміст і місце у системі завдань судово-почеркознавчої експертизи [3].

Можливість вирішення діагностичних завдань експериментально доведена на кількох почеркових об'єктах (рукописних текстах великого й середнього обсягу, за високої виробленості почерку, на підписах тощо).

Змістом найперспективніших розробок є використання ймовірно-статистичного підходу та експериментальне створення кількісних діагностичних методів (встановлення факту навмисної зміни почерку скорописним способом, дослідження підписів у стані алкогольного сп'яніння тощо).

Г.А. Куприянова виокремила симптомокомплекси ознак, характерних для різних груп «збиваючих» факторів [3]. Але на сучасному етапі розвитку судово-почеркознавчої діагностики, на жаль, вирішення завдань можливе здебільшого на рівні розроблених симптомокомплексів, які мають групове значення і не надають достатньої інформації для вирішення діагностичного завдання — встановлення певного «збиваючого» фактора, який діяв на виконавця у момент виконання рукопису чи підпису.

У Київському науково-дослідному інституті судових експертиз (далі — НДІСЕ) проводять дослідження, спрямовані на вирішення завдання встановлення певної «збиваючої» причини. Це важлива проблема, яка потребує свого вирішення, і одним із перспективних напрямів досліджень, що лежить в основі розробки методів вирішення діагностичних завдань, також є математичне моделювання.

Четвертий напрям розвитку судового почеркознавства — це поглиблення дослідження інформаційного поля почерку, адже почерк містить у собі інформацію не лише про особливості письмово-рухової системи людини, але й про особу виконавця.

Нині розроблено кілька методик, які дозволяють вирішувати питання щодо статі та віку виконавця. Проте, на жаль, не всі вони досконалі: більшість з них трудомістка, а окремі з них не дають надійних результатів. Зокрема, методика встановлення статі і віку виконавця, розроблена вченими-криміналістами О.П. Рогозіним і З.І. Кірсановим, визнана такою, що дає багато похибок і не може бути впроваджена в експертну практику, а отже, нині завдання з визначення віку виконавця експерт вирішує на підставі свого досвіду з урахуванням етапів формування письмово-рухової навички.

Ненадійність результатів з вирішення класифікаційних завдань під час використання наявних методик насамперед пояснюється тим, що обрахунок частот зустрічальності та диференційної значущості ознак почерку проводиться за рукописами, виконаними за старими прописами. Нині ж основний контингент правопорушників — це особи, які навчалися за новими прописами, тому є необхідність в обрахунку диференційної значущості ознак почерку з урахуванням виконання рукописів за новими прописами.

За результатами експериментальних досліджень, проведених В.В. Серьогіним, доведено принципову можливість встановлення за почерком статури людини та інших її анатомічних характеристик, але до цього часу немає розробок, які б підтвердили можливість вирішення таких завдань.

Ще один важливий напрям у розвитку судового почеркознавства — це використання у судово-почеркознавчих дослідженнях інструментальних засобів та їх автоматизація, що здебільшого спрямовано на виявлення динамічних властивостей почерку (координація, темп, ритм рухів, натиск) [6]. У розкритті закономірностей їх прояву криміналісти бачать джерело цінної інформації, яка є дуже корисною для дослідження почеркових реалізацій, особливо малооб'ємних: підписів, коротких записів.

Сканувальні мікроскопи і різні щупові голки, які застосовують для вимірювання ступеня гладкості поверхні, недосконалі для таких досліджень. Розвиток електронно-обчислювальної техніки надав новий імпульс дослідженням динамічних властивостей почерку.

Цікаві розробки у цьому напрямку з'явилися ще у 80-і роки ХХ ст. Так, у Казахському НДІСЕ було проведено експериментальні дослідження натискних характеристик підписів за слідами втислості методом фотографування у полі токів високої частоти. У колишньому Всесоюзному НДІСЕ використано систему «Денситрон», яка дозволяла проводити дослідження натискних характеристик за розбіжністю кольорів за сімома відтінками. Однак зазначені дослідження за межами цих інститутів не застосовувалися.

Проводили схожі дослідження і в Київському НДІСЕ. І хоча були отримані обнадійливі результати, однак відсутність достатнього фінансування не дала змоги їх завершити. На сьогодні ця проблема остаточно не вирішена і потребує подальшої експериментальної розробки.

Найактуальнішою нині є розробка автоматизованої системи дослідження коротких почеркових об'єктів. Така система має дозволити вводити в електронно-обчислювальну машину та аналізувати за обраними алгоритмами розпізнавання образів всю інформацію про почерковий об'єкт: як структурно-геометричну, так і таку, що міститься у розподілі барвника та ширині штриха.

Отже, автоматизовані системи виконують двояку функцію: з одного боку вони допомагають отримати інформацію про об'єкт, яка недоступна іншим шляхом, а з іншого — звільняють експерта від виснажливої нетворчої роботи, зводячи до мінімуму можливість суб'єктивних помилок.

Важливий напрям у розвитку судового почеркознавства — дослідження копій рукописних записів і підписів, отриманих за допомогою електрофотографічних апаратів, сканерів і принтерів, засобів факсимільного зв'язку (на сьогодні дослідження таких об'єктів у повному обсязі не проводять, хоча вони й надходять на дослідження дедалі частіше). Можливість дослідження таких об'єктів викликає багато дискусій. Одні фахівці вважають проведення почеркознавчого дослідження цих об'єктів неможливим, інші, навпаки, вважають, що таке дослідження не лише можливе, а й потрібне.

Противники проведення досліджень за копіями документів стверджують, що, вирішуючи ідентифікаційні завдання за електрофотокопіями, не можна бути впевненим щодо можливого монтажу та перенесення справжнього підпису на досліджуваний документ з якогось іншого. Частково із цим можна погодитися, адже, досліджуючи електрофотокопії, експерт підтверджує справжність або несправжність лише зображення об'єкта, який він досліджує. Проте, якщо експерт встановить, наприклад, що підпис, який слугував оригіналом для зображення, є несправжнім, завдання буде вирішено без необхідності вирішення питання щодо монтажу.

Слід також мати на увазі, що, оскільки слідчі та судові органи приймають як речові докази електрофотографічні копії документів, експерти не можуть не зважати на нагальність проблеми їх дослідження.

Крім того, як свідчать результати аналізу експертної практики і досліджень, проведених у НДІСЕ Міністерства юстиції України (Одеському, Київському, Харківському, Львівському, Кримському), почеркознавче дослідження записів і

підписів, наданих у вигляді електрофотографічних копій, з метою вирішення ідентифікаційних (у певних випадках — й діагностичних) завдань цілком можливе [8].

Інша річ, що для експертів-почеркознавців дослідження таких об'єктів є доволі складним, оскільки під час копіювання відбувається часткова втрата (а іноді й викривлення) почеркової інформації. Тому комплекс діагностичних та ідентифікаційних ознак почерку, який може бути виявлений під час дослідження цих зображень, певною мірою звужується. Під час оцінки виявлених ознак почерку експерт має це враховувати, тому висновок експерта здебільшого може бути лише ймовірним або із зазначенням щодо неможливості вирішення питання.

Попри те, що визначення певного способу нанесення почеркового об'єкта (вид приладу для письма та барвної речовини) або його зображення (тип і вид множильної техніки, знакодруквальних пристроїв) належить до компетенції спеціалістів у галузі судово-технічної експертизи документів, експерт-почеркознавець насамперед має встановити (за потреби — із залученням спеціалістів у галузі судово-технічної експертизи документів), чи є наданий йому на дослідження об'єкт рукописним чи його зображенням (електрофотокопія, факсиміле тощо).

Основні труднощі, що виникають під час дослідження копій почеркових об'єктів, пов'язані з ознаками незвичності виконання, які зумовлені тим, що в електрофотокопії не завжди відображений весь комплекс діагностичних ознак, притаманний оригіналу. Крім того, природу деяких з ознак, що відобразилися у копії, важко пояснити однозначно: з'явилися вони у підписі або записі-оригіналі під впливом «збиваючих» чинників, чи їхня поява зумовлена електрофотографічним способом виконання досліджуваного зображення (наприклад, перерви, незабарвлені ділянки у штрихах, наявність потовщень (крапок) тощо). Водночас, як свідчать результати проведених експериментів, відносно добре в електрофотокопіях (залежно від якості та ступеня прояву діагностичних ознак) простежуються ознаки порушення координації рухів першої та другої групи, а також порушення просторової орієнтації. Саме ці ознаки є найсуттєвішими ознаками при діагностуванні впливу на процес письма «збиваючих» чинників. Є також і труднощі при встановленні та оцінці темпу і натиску письма.

Отже, спеціаліст-почеркознавець, маючи у розпорядженні якісне електрофотографічне зображення підпису або запису, може не лише встановити факт незвичності письма, але й визначити характер «збиваючих» чинників, які впливали на виконавця підпису або запису.

Проте в окремих випадках, коли експерт не впевнений у визначенні ознак або за наявності неякісної копії, безумовно, слід відмовлятися від вирішення завдання.

Результати дослідження електрофотокопій залежать від певної експертної ситуації: якості зображення, обсягу графічного матеріалу у досліджуваному об'єкті, його конструктивної складності, наявності взаємопов'язаних досліджуваних підписів, кількості та якості порівняльного матеріалу, спеціальної підготовки експерта та досвіду його роботи.

Слід зазначити, що питанням дослідження копій об'єктів переймаються не лише українські фахівці. Схожі дослідження проводили і в інших державах, зокрема в Канадському центрі криміналістичних досліджень. В експерименті взяли участь кваліфіковані експерти з Канади, США, Великобританії та Австралії, яким було надіслано оригінали 72-х справжніх і несправжніх підписів та їх електрофото-

графічні копії. Вони мали встановити наявність діагностичних ознак у підписах за їх копіями і виявити, які з ознак найважче визначити. У результаті експерименту експерти дійшли висновку, що здебільшого діагностичні ознаки можна правильно виявити та оцінити навіть за копіями середньої якості (69 об'єктів із 72, тобто 95,8 %) [8].

Абсолютно новим напрямом розвитку судового почеркознавства є графологія. Дослідження у галузі графології та психодіагностики особистості обґрунтовують існування зв'язків між особливостями почерку та психологічними особливостями особи, адже почерк акумулює у собі основні характерологічні особливості людини, а графологія є однією із спроб їх розгледіти.

Практичне значення графології доволі велике, потреба в їх проведенні зумовлена потребами слідчої та судової практики, адже виявлення психологічних властивостей особистості дозволить звузити коло підозрюваних у правопорушенні осіб, надати правильну оцінку мотивам вчинення злочину, здатності особи адекватно сприймати обставини, що мають значення для справи, дозволить продумувати тактику проведення різних слідчих і судових дій тощо.

Завдання почеркознавства у цьому сенсі — знайти закономірності між функціями органів, які відтворюють письмо, і результатом цих функцій — почерком. Насамперед слід визначити, як відображаються у почерку певні психологічні особливості людини. Зробити це можна лише шляхом обробки великої кількості певного матеріалу. Завдання ускладнюється тим, що та сама особливість почерку може бути наслідком різних особливостей характеру людини.

Пошукові дослідження, які проводили у Київському НДІСЕ, засвідчили перспективність цього напрямку.

Слід нагадати, що провідне місце серед галузей знань, на базі яких будуються наукові засади почерку, належить природничим наукам: анатомії, фізіології вищої нервової діяльності, біомеханіці, фізіології рухів, психології. Саме базуючись на положеннях цих наук, вивчають рухову анатомію процесу письма, яка дозволяє зрозуміти, які види рухів використовуються у процесі письма, якими ланками руки вони виконуються.

Розумінню процесу письма, особливо закономірностей його формування, сприяла психологія навчання письму, робота фізіологів і психологів про типологічні особливості центральної нервової системи.

Для вивчення особливостей, які виникають при незвичайних умовах письма або у разі навмисного викривлення виконавцем свого почерку, велике значення мають окремі розділи психології, невропатології та психіатрії. Проте криміналісту-почеркознавцю не потрібно бути універсалом: анатомом, фізіологом, математиком, психологом тощо. Криміналіст-почеркознавець — це спеціаліст саме в галузі судового почеркознавства, яке містить всі необхідні знання інших наук і теорії судової експертизи.

Підсумовуючи, слід зазначити, що високий рівень розвитку судового почеркознавства не означає відсутності проблем, які потребують розв'язання. Такі проблеми існують, і їх вирішення сприятиме подальшому вдосконаленню як теоретичних засад судового почеркознавства, так і практики проведення судово-почеркознавчої експертизи.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Теоретические* проблемы оценки экспертом признаков почерка / [Ароцкер Л.Е., Можар И.М., Грузкова В.Г. та ін.]. — К. : РИО МВД УССР, 1975. — 179 с.
2. *Ланцман Р.М.* Кибернетика и криминалистическая экспертиза почерка / Р.М. Ланцман. — М. : Наука, 1968. — 95 с.
3. *Куприянова А.А.* Методические рекомендации решения судебно-почерковедческих диагностических задач / А.А. Куприянова. — Минск, 1982. — 62 с.
4. *Особливості* дослідження підписів, що передані за допомогою факсимільного зв'язку / [Липовський В.В., Бойцова О.В., Стрілець Г.С. та ін.] // Криміналістика и судебная экспертиза. — 2000. — № 49. — С. 52—58.
5. *Вопросы* формализации описания почерковых объектов / [под ред. В.Б. Федосеевой]. — М., 1977. — Вып. 27. — 117 с.
6. *Возможности* объективизации и изучения структуры судебно-почерковедческого исследования / [под ред. В.Б. Федосеевой]. — М., 1977. — Вып. 26. — 124 с.
7. *Орлова В.Ф.* Теория судебно-почерковедческой идентификации / В.Ф. Орлова // Труды ВНИИСЭ. — М., 1973. — Вып. 6. — 335 с.
8. *Дроздова Т.А.* Криминалистическое исследование электрофотографических копий рукописных текстов и подписей с целью установления их исполнителей / Т.А. Дроздова, Г.В. Логвина // Криміналістика и судебная экспертиза. — 1997. — № 48. — С. 90—96.
9. *Гегечкори Л.А.* Принципы создания банков данных для автоматизации производства криминалистических экспертиз / Гегечкори Л.А., Сорока Ю.А., Шемин В.А. // Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы. — 1989. — С. 196—220 с.
10. *Оценка* качества отображения штрихов в ксерокопиях подписей // Наука и правосудие. — 1998. — № 38. — С. 189—194.
11. *Предпосылки* формализации частных признаков почерка / [Богачкина Г.Р., Орлова В.Ф., Прасолова Э.М. и др.] // Вопросы формализации описания почерковых объектов. — 1977. — Вып. 27. — С. 3—44.